

TÜRKİYE'DE ÇAYCILIĞIN TARİHİ GELİŞİMİ

Kemalettin KUZUCU*

ÖZET

Çin'den Rusya yoluyla Osmanlı Devletine giren çay, Anadolu'da dört yüz yıldır kullanılmaktadır. Özellikle Tanzimat'tan sonra tüketimi artmış, XIX. yüzyılın sonlarında kahvaltı sofralarında yerini almıştır. Doğu Karadeniz bölgesinde çay yetiştirildiğine dair en eski tarih 1878'dir. Bu üretim, yöre halkının amatörce çalışmalarının sonucuydu. Sultan II. Abdülhamid döneminde çeşitli şehirlerde çay tarımı için girişimlerde bulunulmuş, ancak bunlardan olumlu sonuç alınamamıştır. Çay yetiştirme işine XX. yüzyılda daha bilinçli ve sistemli yaklaşmıştır. Bu dönemde teorik açıdan Ali Rıza Bey, uygulama açısından da Zihni Derin en gayretli iki kişi olarak ön plana çıkmıştır.

Anahtar kelimeler:

Çay, çay tarımı, II. Abdülhamid, Doğu Karadeniz Bölgesi, Ali Rıza Bey, Zihni Derin, Rize.

Dünyada sudan sonra en fazla tüketilen gıda ve ihtiyaç maddesi olan çay bugün yaklaşık kırk ülkede yetişmektedir. Kişi başına tüketimde dünyada beşinci sırada yer alan Türkiye, üretim bakımından altıncı sırada bulunmaktadır. Yaklaşık bir milyon insanın gelir kaynağı olması hasebiyle iktisadî hayatta olduğu kadar, sosyal hayatta da önemli yer işgal etmektedir. Türkçeye kattığı kelime ve deyimlerle, maddî kültüre soktuğu eşya ve gereçlerle, folklorik tıptaki yararlarıyla Türk kültürü ve etnografyasında derin izler bırakmıştır. Bu yazıda ağırlıklı olarak Türk çaycılığının Osmanlı dönemindeki durumu üzerinde durulacaktır. Zira bu konu şimdiye kadar yapılan çalışmalarda gözden kaçmış ya da ihmal edilmiştir. Osmanlı döneminde Anadolu'da çay yetişmediği, bu yönde bir faaliyette bulunmadığı, üretimin Cumhuriyet devrinde başladığı yolundaki görüşler sık sık tekrarlanmıştır. Konuya girmeden önce, çayın keşfedilip yayılması ve Osmanlı kültüründeki yerine değinmek yararlı olacaktır.

---

* Yard. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Efsaneler çayın beş bin yıl önce Çin topraklarında keşfedildiğini ortaya koymaktadır¹. M.Ö. 782 yılında Tang hanedanı zamanında, iç savaşların yol açtığı masraflara karşılık olmak üzere, çaya vergi konulması ona ticarî kimlik kazandırmıştır². Çayın keyif vericilerden sayılması ise milattan sonra olmuş; Çin'de eğlencelerde sarf edilen bir madde olarak gündelik hayata girmiş; Japonya'da asalet kazanarak ondan çâilik dini doğmuş³ ve böylece çay içme fiilî bir ritüel hâlini almıştır. Japonların çay estetizmi, yöneticileri bu ürünün kendi topraklarında yetiştirilmesi fikrine sevk etmiş, nitekim 1191 yılından itibaren Japonya çay istihsaline başlamıştır. Bundan sonra çay kültürü XVII. yüzyıla kadar Hindistan, Türkistan, Moğolistan, Tataristan, İran ve Ortadoğu'ya; bu asırdan sonra da Avrupa ve Amerika'ya uzanmıştır. Çaya ilginin günden güne artması onu kahve ile rakip durumuna getirmişti. Bu nedenle hemen her kıtada birçok ülke, çay üretimi için çalışmalar başlattı. Nihayet XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Britanyalı sömürgeciler ve tacirler tarafından Hindistan'da çay üretimi gerçekleştirildi. Dünya piyasalarını Hint (Assam) çayıyla tanıştıran bu gelişmeden sonra 1870'te Seylan'da üretime geçildi⁴. Rusya'da (Batum-Ozurget sahası) 1885⁵, İran'da (Gilan) ise 1897 yılında ticarî çaycılık başladı⁶. XIX.

¹ Çayın keşfi hakkında Çin, Japonya ve Hindistan orijinli birçok efsane anlatılmaktadır. Bunlardaki ortak tema, adı geçen maddenin çeşitli hastalıklara şifalı gelen farmakolojik bir nebat olarak keşfedildiğini göstermektedir. Çin inançlarına göre, M. Ö. 2737 yılında imparator Shen Nung saray bahçesinde sıcak su içerken fincanın içerisine düşen bir yaprak suyun rengini değiştirmiş, etrafa hoş bir koku yaymıştı. Bunun üzerine yüce imparator yaprakların ait olduğu bitkinin bulunup her tarafa ekilmesini emretmiş; böylece çay yaygınlaşmıştır. Diğer efsaneler için bk. Viktor Khokhlachov, *Çay Alemi*, çev. N. Hasanaliyev, Bakü 1990, s. 9-10; Stephan Reimertz, *Çayın Kültür Tarihi*, çev. M. Tüzel, Ankara 1999, s. 63; Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Ankara 2001, s. 336.

² V. Khokhlachov, *age*, s. 10; Mehmed Arif, *Çay Hakkında Ma'lumât*, Dersaadet 1328, s. 6; Burhan Kacar, "Çayın Tarihi I", *Tarih ve Toplum*, Sayı 25, Ocak 1985, s. 41.

³ Okakura Kakuzo, *Çayname*, çev. A. S. Delilbaşı, İstanbul 1944, s. 11-12.

⁴ V. Khokhlachov, *age*, s. 18; S. Reimertz, *age*, s. 42; Aladin Goushegir, "Safevîlerden Günümüze İran'da Kahve ve Kahvehaneler", *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, ed. H. Desmet-Grégoire-F. Feorgeon, çev. M. Atik-E. Özdoğan, İstanbul 1999, s. 181-182; "Çay Ziraatı", *Sihhat*, 8. sene, 23 Cemâziyelâhir 1309/23 Ocak 1892, s. 168; Hasan Fehmi, *Coğrafya-yı Smâi ve Ticârî*, İstanbul 1307, s. 119.

⁵ V. Khokhlachov, *age*, s. 22-24; A. Goushegir, *agm*, s. 189, n. 123.

⁶ Daniel Balland-Marcel Bazin, "Cay", *Encyclopedia Iranica*, California 1992, V, 103; A. Goushegir, *Aynı mak.*, s. 183. Avrupa'da XIX. yüzyıl sonlarına doğru Fransa, Güney Amerika'daki sömürgelerinden Guyana ile Martinique adasında; İtalya ise Sicilya ve Korsika adalarıyla Provence eyaletinde denemelerde bulunmuşlar, fakat sonuç alamışlardı. Kendi iklimlerinin müsait olmadığını tespit eden Hollanda ile Portekiz

yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başı itibarıyla dünyada çay yetişen yerler Çin, Japonya, Hindistan, Cava, Seylan, Brezilya, İran, Rusya ve Anadolu'dan ibaretti.

Osmanlı döneminde çay hakkında monografik eserler kaleme alınmış olmakla birlikte, bunlarda adı geçen maddenin ülkeye ne zaman ve nasıl girdiği hususunda kayda rastlanmamaktadır. Besim Ömer'in, "Çayın Memâlik-i Osmâniyyeye zaman-ı duhûlünü tahkik edemedim. Lâkin Avrupa'ya naklinden mukaddem vatanımızda revaç bulduğunda şüphe yoktur"⁷ cümlesi müphem olmakla birlikte yaklaşık bir tarihi yansıtmaktadır. Bu ifadeye istinaden Avrupa'ya ilk çay girişinin XVII. yüzyıl başları olduğu göz önüne alınırsa Osmanlı halkının XVI. yüzyılın sonlarında çayı tanıdığı ileri sürülebilir. İstanbul'da çay içildiğine dair en eski ve somut kayıt, şehir ve çevresini 1631 yılından itibaren gezen Evliya Çelebi'ye aittir. Kahvenin bid'at olduğu, sağlık açısından tehlikeler taşıdığı ve kavrulurken yakıldığı sebebiyle haramlığı yönünde fetvaların verildiği tartışma ortamında Evliya Çelebi, çayın faydasından bahsetmiştir⁸. Eserin bir başka yerinde kendisinin o tarihe kadar hiç çay içmediği ifadesini kullanması,⁹ çayın bahsedilen tarihlerde yeni olmadığına dair ipucu vermektedir.

---

farklı bir metot izleyerek sömürgelerine yönelmiş; Hollandalılar Cava adasında, Portekizliler de Rio de Janeiro'da çay yetiştirmeyi başarmışlardır ("Çay", *Orman ve Maâdin ve Ziraat Mecmuası*, s. 26-27).

⁷ Besim Ömer, *Mükeyyifât ve Müskirâtdan Afyon, Kahve, Çay, Esrar*, İstanbul 1305, s. 89.

⁸ Evliya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. O. Ş. Gökyay, İstanbul 1996, I, 240. Yazar, Gümrükhane hizmetçilerinin *erbâb-ı devletlere şeker*, Yemen kahvesi ve salebin yanında çay da ikram ettiklerini kaydetmiştir (s. 261). Çay kültürünün yerleşmesinden önce Osmanlı ahalisi arasında şurup, macun ve tiryak gibi sıvılar; ekşi sebze suları, ekseriyetle ilâç niyetiyle içilen kaynamış bitki suları ve süt mamulleri en eski keyif vericiler olarak ön plâna çıkmıştır (Hélène Desmet-Grégoire, *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, s. 14). Yemeklerin yanında veya sair zamanlarda içecek olarak en fazla tüketilen sıvı, şerbetti. Salep ve rezene çayı da yaygındı (Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. E. Kılıç, İstanbul 1997, s. 233-234). Boza ise kış mevsimine mahsus, hatırlı bir içecekti. Hazırlanmasında mısır yerine arpa da kullanılan boza biraya yakın olmakla birlikte, içilmesinde dinî yönden bir yasak söz konusu değildi (Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, haz. K. Arısan-D. A. Günay, İstanbul 1995, I, 152). İslâmiyetin yasakladığı alkollü içecekler daha çok gayrimüslimler ve sefaret personeli tarafından tüketilmiştir. Kakao ise ne çay, ne de kahve kadar şöhret bulmuş; "seçkin bir lezzet" olarak sadece Pera pastahaneleri müşterilerine münhasır kalmıştır (François Georgeon, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri", *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, s. 57). Osmanlı döneminde en fazla tüketilen keyif vericilerden birisi şüphesiz kahvedir. Yukarıda sayılanlarla aynı dönemde ve birlikte kullanılan kahvenin bunlardan farkı, keyif verici sınıfına giren en eski ve başlıca içecek olmasıdır.

⁹ E. Çelebi, *age*, s. 313.

Osmanlı'da çay içildiğine dair en eski tanıklardan biri de, Müslüman İranlılar, Hindistanlılar ve Araplarda olduğu gibi Türkler arasında da en gözde içeceğin çay ve kahve olduğunu ileri süren XVII. yüzyıl seyyahı Ovington'dur¹⁰. XVI-XVII. asır İstanbul'unun toplum hayatını inceleyen eserinde banyodan sonra hamamların halvet odalarında çay ve kahve içilerek sohbet edildiğini kaydeden Robert Mantran'ın görüşü¹¹ Ovington'ı tamamlamakta ise de; hamamlarda çay içildiği hususunda başka kaynaklarda bilgiye rastlanmadığını belirtmek gerekir. Bununla birlikte 1711 yılında çay hakkında Türkçe bir risale yazılmış olması,¹² bahsedilen maddeyi tanıyan kitlenin XVIII. yüzyılda biraz daha genişlediğini düşündürmektedir.

Çin çayı Osmanlı Devletine biri kuzeydeki Rusya, diğeri de Güneydoğu Asya ve Hicaz olmak üzere iki yolla girmiştir¹³. Orta Asyalı Türkler yeryüzünde çayı ilk tanıyan ve kullanan milletlerden biridir. Yesevî tarikatının kurucusu Hoca Ahmet Yesevî'ye atfedilen bir menkıbeye göre Türklerin çayla ülfeti XII. yüzyılda başlamıştır: Ahmet Yesevî sıcaktan yorgun düştüğü bir günde, Türkistan köylerinden birine sığınmıştı. Tesadüfen evine misafir olduğu çiftçinin zevcesi doğum yapmak üzereydi. Bu nedenle çiftçi Hoca'dan dua istemiş, o da bir dua yazmıştı. Nitekim duayı beline bağladıkları hamile kadın kolay bir doğum yapmıştı. Bu duruma çok sevinen çiftçi, çay kaynatıp Hoca'ya ikram eder. Ahmet Yesevî çayı sıcak sıcak içince terler ve yorgunluğu gider. Sonra da "Bu şifalı bir şey imiş, hastalarınıza bundan içirin ki şifa bulsunlar. Allah kıyamete kadar buna revaç versin" diye dua eder. Ananeye göre çay bundan sonra şifa verici bir içecek karakteriyle bütün Türkler arasında şöhret bulmuş¹⁴, hem de Çince'deki orijinal söyleniş biçimi tercih edilmiştir¹⁵. Bölgeden Anadolu ve İstanbul'a vuku bulan Türk göçleri ile çay kültürü Osmanlı topraklarına taşınmıştır. Meselâ Amasya yöresinde çayın yanında semaver kültürünün

¹⁰ Burhan Kacar, "Çayın Tarihi II", *Tarih ve Toplum*, Sayı 26, Şubat 1985, s. 35.

¹¹ Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 218.

¹² Damadzâde Ebu'l-hayr Ahmed Efendi, *Çay Risalesi*, Bulak 1300. Eserin iki yazma, bir de matbu nüshası bulunmaktadır. Devlet memurluğundan önce aktarlık da yapmış olan Ahmed Efendi, risalesinde kendi tecrübeleri ışığında çayın fayda ve zararlarından bahsetmiştir (Kamer Karavit, *Türkçe Çay Risaleleri*, Marmara Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, s. 3-4).

¹³ S. Faroqhi, *age*, s. 234.

¹⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984, s. 45, n. 39.

¹⁵ V. Vladimiroviç Barthold, *Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. K. Bayraktar-A. Meral, İstanbul 2000, s. 186.

de yaygın oluşunun sebebi, XVII. yüzyıldan itibaren Kafkasya'dan buraya hicret eden Azerbaycan Türklerine bağlanmaktadır¹⁶. Kültür ürünlerinin farklı bölgelere taşınmasında özel merak, bilimsel bir ilgi veya ekonomik amaçlarla ülkeleri gezen seyyahların rolü büyüktür. Bu durum, hac ziyareti için Hicaz'a giden Müslüman Osmanlıların, orada tanıştıkları dindaşlarının egzotik değerlerini kendi memleketlerine götürme arzusuyla, çayı Anadolu'ya taşıyıp olabileceklerini akla getirmektedir.

Osmanlı toplumunda başlangıçta çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan çayın tüketimi XIX. yüzyılda artmış, bilhassa Tanzimat'tan sonra meskenler dışında, kahvehane, kıraathane, gazino ve bilhassa çayhane gibi kamusal mekânlara girmiş;¹⁷ resmî dairelerin hemen tamamında bulunan kahve ocaklarında çay da yapılmaya başlamış ve gerek memurlara gerekse konuklara sunulan çaylar için bardak kullanılmıştır¹⁸. Vali Mehmed İzzet Efendinin 1878 yılında neşrettiği risale, çayın Türk topraklarındaki işlerliği hakkında önemli ve kapsamlı bilgiler içermektedir. Yazar Farsça ve Fransızca eserlerin ışığında bitkinin keşfiyle ilgili efsanelerden yeryüzüne yayılışına, çeşitli kültürlerin çay demleme usullerinden kullanılan gereçlere ve çayın fayda ve zararlarından katkı maddelerine kadar birçok hususu derinlemesine incelemiştir. İzzet Efendi dibacede, kendisinin otuz seneyi aşkın süredir çay kullandığını belirtmiştir¹⁹. Çaya olan düşkünlüğünden ötürü yakın çevresi tarafından “Çaycı” lakabıyla

¹⁶ Özkan Yalçın, *Yedinci Şehir*, İstanbul 2001, s. 63.

¹⁷ 20 Rebûlâhir 1276/17 Kasım 1859, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir (A. MKT. NZD), 295/69.

¹⁸ Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. G. Ç. Güven, İstanbul 1996, s. 61.

¹⁹ Mehmed İzzet Efendi, *Çay Risâlesi*, İstanbul 1295, s. 1. Hacı Mehmed İzzet Efendi 1820 yılında Edirne'de doğdu. İlk tahsilini Edirne ve İstanbul'da yaptıktan sonra, Mekteb-i Maarif-i Adliye'den mezun olarak yirmi üç yaşında memuriyete başladı. Erzurum valisi Zarifi Mustafa Paşanın kethüdalığı göreviyle 1851'de ilk taşra görevine atandı. Muş, Çerkezistan, İstanbul, Hicaz, Şam ve Bursa'da çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra 1872 yılında emekliye ayrılarak Kâbe yakınlarına yerleşti. Altı yıl burada kalırken, kendisine 1878'de Surre-i Humâyûn emâneti tevdi edilince tekrar memuriyete dönmüş oldu. Bundan sonra sırasıyla Suriye vilâyeti merkez mutasarrıflığı, Basra valiliği ve son olarak Adana valiliği görevlerinde bulundu. 1893 yılında ikinci defa emekli olarak Büyükkada'ya yerleşti. Memuriyeti sırasında birçok kez azil veya gönüllü istifa ile boşluklar da olmuştur (BOA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, nr. 4, 834-835; Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, İstanbul 2001, s. 156-158). İzzet Efendi 1909 yılında seksen dokuz yaşında ölmüştür (Ekrem Reşad, Osman Ferid, *Musavver Nevâsâl-i Osmânî*, İkinci sene, İstanbul 1326, s. 189; A. Birinci, *Aynı eser*, s. 159).

anılan bu Osmanlı bürokratinin otuz yıllık tutkusu, çayın 1840'lı yıllarda kendi tiryakilerini yaratmaya başladığını göstermektedir. Çayın yayılmasında İranlılar ile Azerbaycan Türklerinin büyük katkısı olmuştur. Sema-verde çay demleme sanatında mahir olan bu iki halktan İstanbul'a göçenler, burada çaycı dükkânlarının açılmasında öncülük etmişlerdir. Yüzyılın sonlarına doğru özellikle Şehzadebaşı ve Direklerarası'nda çok sayıda çayhane açılmış; dönemin edip, şair ve gazetecilerinin devam ettiği bu işletmeler birer fikir ve sanat kulüpleri olarak hizmet vermişlerdir. Yine bu dönemde Rusya ile yapılan iki büyük savaştan sonra Anadolu'ya yerleştirilen Balkanlar ve Kafkasyalı muhacirlerin, Anadolu şehir ve kasabalarında çay kültürünün daha geniş kesimlerce benimsenmesinde önemli rol oynadıklarını belirtmek gerekir.

II. Abdülhamid Döneminde Çay Tarımı Faaliyetleri

Çayın Osmanlı halkı arasında ne zaman kullanılmaya başladığı konusunda kesin bir tarihten söz edilemediği gibi, ekimi ve üretimiyle ilgili bilinenler de yanlış veya eksiktir. Çay monografileri, her şeyden önce bir tarım ürünü olan çayın Osmanlı'daki tarihî sürecini ihmal etmişlerdir. Cumhuriyet döneminde çay teknolojisi ve kültürü üzerine eğilen yazarların genelindeki eğilim ise, bitkinin Türkiye'deki tarımsal serüveninin Cumhuriyetin ilânından sonra başladığı şeklindedir. Bununla birlikte bazı araştırmacılar, söz konusu bitkiyi üretmek için 1888 ve 1892 tarihlerinde Bursa'da yapılan iki başarısız denemeyi kaydetmekle yetinmişlerdir. Oysa dönemin basını başta olmak üzere, konuyla ilgili arşiv belgeleri ve şehir salnameleri Türk çaycılığının başlangıç tarihine dair yeni ve tatmin edici bilgiler sunmakta, çayın tarımıyla ilgili faaliyetlerin Cumhuriyetten yarım asır önce başladığını ortaya koymaktadır.

Doğu Karadeniz bölgesinin sözlü halk kültürüne göre, yörede çay üretimi Osmanlı döneminde, hatta XIX. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Nitekim 1878 yılına ait Trabzon vilâyeti salnamesi bu görüşün doğruluğunu belgelemektedir. Zira salnamede 1878 yılında Lazistan sancağına bağlı Hopa kazasında 20.000, Arhavi nahiyesinde de 5.000 olmak üzere toplam 25.000 kıyye çay elde edildiği kayıtlıdır. Halk arasında Moskov Çayı olarak bilinse de halis Çin çayından başka bir şey olmayan bitki, şehir merkezi de dahil olmak üzere Trabzon'un çeşitli mıntıkalarında yetişmekte idi. Fakat rakamsal değer açısından salnamede Hopa ve Arhavi re-kolteleri dışında kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte üretim düşük olarak değerlendirilmiştir. Bunun nedeni ürünü işleme tekniğinin bilinmemesiydi. Salnamenin kaydına göre hükümet, gelecek yıllarda verimin

yükseltilmesi için tedbirler alacağını vaat ediyordu. Öte yandan çayın ekonomik boyutu hakkında çiftçileri bilgilendirmek ve onları teknik açıdan aydınlatmak amacıyla vilâyet gazetesinde yazılar yayımlanması kararlaştırılmıştı²⁰.

Tamamen bireysel çabalarla gerçekleştirilen bu üretim, çalışmak amacıyla başta Batum olmak üzere Rusya'nın çeşitli şehirlerine giden Rize ve Artvinli işçilerin, memleketlerine döndüklerinde getirdikleri çay fidanlarını burada dikmelerinin sonucuydu. İlk zamanlarda özel bahçe ve tarlalarda ekilen egzotik bitkinin daha sonra ormanlık sahalarda ve kırlarda kendiliğinden yetiştiği tespit edilmişti. Yaklaşık yarım metre boy veren ağaçlar başlangıçta kimsenin dikkatini çekmemiş, sıradan bir ot olarak nitelendirilmişti. Bitkinin Rusya'daki konumuna vakıf olanlar ise yaprakları ilkel metotlarla işledikten sonra haşlayıp suyunu içmeye başlamışlardı. Zamanla diğerlerinin de ilgisini çekince bazı çiftçiler kurdukları yaprakları satıp gelir elde etme yolunu tuttular. Hükûmet yörede belli bir tüketim potansiyeli kazandığını tespit edince çaya gümrük resmi uygulama kararı aldı. Ayrıca mirî arazide yetişenler yüzde yirmi oranında orman vergisine tabi tutuldu. Ancak dar gelirli üreticilerin bu ağır yükü kaldırması imkânsızdı. Nitekim çiftçiler karara itiraz ettiler. Üreticilerin şikâyeti Trabzon valiliğince 22 Ocak 1879 tarihinde Babıâli'ye iletildi. Vali yazısında, üreticilerin maruz kaldığı vergi yükü karşısında bu işten vazgeçebileceklerine dair endişesini dile getiriyordu. Halbuki aynı bitkinin yetiştiği Rusya'da hükûmet bunu gümrük vergisinden muaf tuttuğunu ilân etmişti. Osmanlı hükûmeti de Rusya gibi, adı geçen vergileri kaldırmalı, hatta bu yeni gelir ve geçim kaynağı teşvik edilmeliydi. Aksi takdirde üretilen çayların Rusya'ya kaçırılıp orada pazarlanması dahi söz konusuydu.

Çiftçilerin itirazı ile valinin kaygı ve önerileri Şûra-yı Devlet'te tartışıldı. Esasında kırlarda veya şahsa ait tarlalarda kendiliğinden yetişen bir bitkinin orman resmine tâbi tutulması hukuka aykırıydı. Üstelik ürün halkın sarf ettiği para ve emek sayesinde meydana gelmişti. Devletin maddî ya da başka türlü katkısı söz konusu olmadığı için yapraklardan gümrük vergisi talep edilemezdi. Bu hususlar göz önüne alınarak adı geçen vergilerin kaldırılmasına karar verildi. Meclisin kararı Orman ve Maâdin Nezaretince de onaylayınca padişahın iradesiyle vergiler kaldırıldı²¹.

²⁰ *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, Defa 11, sene 1296, s. 169.

²¹ Nezaret, gerekçe olarak, çay bitkisinin cins ve niteliğinin sağlık açısından yarar ve zararlarının yeterince bilinmediğini göstermişti. Bu nedenle bitkinin incelenmesi amacıyla fidan, dal, çiçek ve tohumundan bir miktar nümune gönderilmesini istemiştir (4 Receb 1296/24 Haziran 1879, BOA, İrade, Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD), nr. 2515.

Trabzon vilâyetinde üreticilere getirdiği vergi muafiyetiyle onları ekonomik açıdan rahatlatan hükûmet, komşu İran ve Rusya'da olduğu gibi çay tarımını devlet eliyle gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. Mudanya kaymakamı Hasan Fehmi, 1307 (1889-1890) yılında yayımlanan eserinde, Çin'den satın alınan çay fidanlarının “Ticâret nâzırı esbak İsmail Paşa hazretleri vâsıtasıyla Bursa'ya nakl ve dikilmiş”²² olduğunu kaydetmektedir. Fakat 1888 yılındaki bu girişim, Bursa ikliminin çay yetişmesi için gerekli ekolojik şartlara sahip olmaması nedeniyle başarıya ulaşamamıştır²³. Bununla birlikte, dünya pazarlarında en fazla boy gösteren sanayi bitkilerinden olan çayın üretilmesi işinin hükûmet programına alındığını göstermesi açısından bu teşebbüs önemlidir.

Nitekim bu tarihten dört yıl sonra, 1892 yılında Bursa'da bir deneme daha yapılmıştır²⁴. Bu teşebbüsle ilgili olarak bizim araştırmalarımızda bir bulgu elde edilememiş olmakla birlikte, çayın gündelik hayatta her geçen gün bir kat daha önem kazandığı ve bu yüzden tarımına başlanması hususunda kamuoyu beklentilerinin arttığı dikkat çekmektedir. Bunu son derece bilimsel üslûpta kaleme alınan birçok gazete ve dergi makalesinden, yazı dizilerinden ya da ziraat ve iktisat kitaplarındaki atıflardan anlamak mümkündür.

Bursa'daki denemelerin başarısız olması üzerine hükûmet vilâyetlere genelgeler göndererek bölgelerinin arazi yapısıyla iklim özelliklerinin ziraat müfettişlerince incelenmesini istedi. Derhal görevlendirilen müfettişler arazi taramasına giriştiler. Müfettişler elde ettikleri bulguları rapor hâlinde derledikten sonra hazırladıkları projeleri hükûmete sunmaya başladılar²⁵. Bu rapor ve projeler ilgili kurumlarda tetkik edildikten sonra, II. Abdülhamid'in isteğiyle 1894 yılında, öncekilere oranla ciddî ve bilinçli bir teşebbüste daha bulunuldu. Padişah “havâss-ı gıdâiyye ve şifâiyyesi hasebiyle pazar-ı ticârette bir mevki-i mühim ihrâz etmesinden dolayı” çay ziraatına büyük önem veriyordu. Nitekim nümune çiftlik ve tarlalarında daha önce özellikle hazırlanmış olan birer dönümlük arazide ekiminin denenmesi amacıyla Japonya'ya fidan ve tohum sipariş edildi. Öte yandan Trabzon, Maraş, İzmit ve Bursa havalilerinde kendiliğinden yetişen ve

²² H. Fehmi, *age*, s. 117.

²³ B. Kacar, “Çayın Tarihi II”, s. 29; Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul 1984, s. 202.

²⁴ Türkan Ülkütaşır, “Ülkemizde Çayın Millî Servet Olarak Kabulü ve Yetiştirilmesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 52, Ocak 1972, s. 22; B. Kacar, “Çayın Tarihi II”, s. 29.

²⁵ *Servet-i Fünûn*, nr. 172, 16 Haziran 1310/29 Ağustos 1894, s. 256.

halk arasında çay adı altında içilen birtakım bitkiler için Halkalı Ziraat Mektebi'nde bir meyvesiz ağaç fidanlığı oluşturulacak; adı geçen dört şehirde yetişen bitkilerden birer nümune de burada ekilecekti. Bursa ve İzmit'ten fidanların sökülerek getirilmesi için, bu işte uzman olarak kabul edilen Kızıltoprak Amerika Asma Fidanlığı müteahhidi Mösyö Egrelt görevlendirildi. İki şehirde bulunacağı süre zarfında Egrelt'e 50 kuruş yevmiye ödenecekti. Fidanların sökülmesi, nakliyesi, Mösyö Egrelt'in harcırahı ve ayrıca Japonya'dan gelecek fidan ve tohumların bedeliyle nakliye ücreti toplamı 15.000 kuruşluk harcama gerektiriyordu. Bu meblâğ, "umûr-ı ziraat için Ziraat bankasından üç yüz on senesine mahsûben ikrâz olunan hesap meyanında nebatât-ı müfide ihdâs ve ta'mîm-i ziraatı tahsisâtı olarak" ayrılan 150.000 kuruştan karşılanacaktı²⁶.

Faydalı bitkilerin yetiştirilmesi ve tarımının yaygınlaştırılması için bütçeden özel ödenek tahsis edilmesi, hele çay ekiminde sarf edilmek amacıyla Ziraat Bankası'ndan borç alma yoluna gidilmesi, hükûmetin konuyla ilgili hassasiyetini yansıtmaya açısından önemlidir. Hükûmetin tutumu basın ve kamuoyu tarafından ilgiyle takip edilmekteydi. Coşkunoğlu Yusufaki tarafından İzmir'de yayımlanan Osmanlı Terakkî-i Ziraatı gazetesinde yer alan bir makalede Cezayir ve Rusya'daki çaycılık faaliyetlerinden hayranlıkla bahsedildikten sonra, Doğu Karadeniz havalisinde çay yetiştirebileceği ileri sürülmüştü. Zira bu bölge Uzakdoğu'nun çay yetişen sahalarıyla aynı ekolojik şartları taşıyordu. İstihsal başarıldığı takdirde, bu değerli tüketim maddesi hem daha ucuza mal edilecek, hem de ülkeye yeni bir gelir kapısı açılmış olacaktı: "İmdi bir taraftan çayın sarfiyât-ı azîmesini diğer taraftan da memleketimizce yeni bir menba'-ı varidâtın tedârikini pîş-i nazar-ı ehemmiyyete alarak Çin'den ve Japonya'dan çay tohumlarından ve fidanlarından getirtilerek münâsip mahallerde yetiştirilmesini hükûmet-i seniyyenin her vakit meşhûd-ı 'uyûn-ı şükrân olan himmet-i terakkî-perverânesinden bekleriz"²⁷.

XIX. yüzyıl sonlarında Anadolu ve Balkanlarda birçok şehirde nebatat bahçesi oluşturulmuştu. Bunların tesisi iki amaca dayalıydı: Birincisi ülkede yetişen ürünlerin kalite ve cinslerini iyileştirmek, ikincisi Osmanlı topraklarında yetişmeyen nebatların deneme ekimlerini yapmaktı. Bahsedilen ürünlerin başında pamuk, patates, pirinç, keten, kenevir gibi sanayi

²⁶ 20 Rebiulâhîr 1312/19 Ekim 1894, BOA, İrade, Orman ve Maâdin (İ. OM), 2/R 1312.

²⁷ "Çay", *Osmanlı Terakkî-i Ziraatı*, nr. 16, 29 Rebiulâhîr 1312/28 Ekim 1894, s. 247.

bitkileri geliyordu. Bunun yanında orman bitkileri²⁸ ve keyif vericilerin tecrübesi de ihmal edilmiyordu. Hükümet 1896'da Trablusgarp'ta Yemen kahvesi ziraatını denemiş; fakat sonuç alınamayınca bir yıl sonra Bingazi'de tecrübesini kararlaştırmıştır²⁹. Sultan II. Abdülhamid çay tarımına önem vermekte, bu konudaki dahili ve harici gelişmeleri yakından takip etmekteydi. 1896 yılında Buharalı Yusuf adında biri, Trabzon'da yetişen bir bitkiden topladıktan sonra bizzat işleyerek hazırladığı çay yapraklarının, patenti kendisine ait olmak şartıyla pazara sürülmesi için Ziraat Nezareti'ne başvurmuştu. Öte yandan hazırladığı bir çay paketini, Sultan II. Abdülhamid'e takdim etmişti. Padişah bu durumdan memnun olmuş ve o tarihe kadar gelen diğer başvuruları da dikkate alarak Trabzon ve çevresine teknik heyet göndermiştir³⁰. Yine Cava adasındaki ıslahat hareketleriyle buradaki çay ve kahve tarımı faaliyetleri üzerine bir kitap hazırlayan Hollandalı Hobis'i huzuruna kabul ederek takdir etmiş, kitabı inceledikten sonra kendisini ödüllendirmiştir³¹. Dost devlet yöneticilerine hediye sunarken ülkelerin kültürel yapısını gözetmeye gayret eden padişah, Rusya'da çay kültürünün yaygın oluşundan dolayı Çar II. Nikola'ya Yıldız çini fabrikasında yaptırdığı özel bir çay takımı hediye etmiştir³².

²⁸ Örneğin Sivas'taki orman sahalarını genişletmek amacıyla satın alınan okaliptüs tohumu ile Nemçe çamı fidanları, Tokat ve Amasya sancaklarında ekilmişti. Çamın aynı cinsinden Muş sancağına da gönderilmiş; İşkodra ahalisine susam tohumu dağıtılmıştır (*Ceride-i Baytariyye ve Zirâiyye*, Dördüncü sene, nr. 15, 17 Nisan 1319, s. 227).

²⁹ 27 Rebülâhir 1315/22 Eylül 1897, BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 524/24. Osmanlı matbuatı çayın yanında kakao, tütün ve kahve gibi diğer keyif vericileri de bütün yönleriyle işlemiş, bunların tarımının genişletilmesi hususunu gündemde tutmuştur. Örneğin *Sabah* gazetesi Yemen'deki kahve ziraatının diğer Osmanlı vilâyetlerine teşmil edilmesi konusunda bir makale neşretmiş; bu yazı birçok yerde olduğu gibi Yemen'de de yankı bulmuştu. Burada yayımlanan haftalık *San'a* gazetesi adı geçen makaleyi iktibas ettikten sonra, Cebel-i Lübnan'ın ekolojik şartlarının (bulutlu, daima sisli ve rutubetli) Yemen'in kahve yetişen vadi ve dağlarına çok benzediğini belirtmiş ve burada kahve tarımının denenmesi yolunda hükümete öneride bulunmuştur (*Sabah*, nr. 656, 15 ZA 1308/22 Haziran 1891, s. 2).

³⁰ Ali Rıza-Nureddin Münşi, "Bursa'dan Çay Çıkar mı ve Bursa Çayı Nedir?", *Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisi Mecmuası*, nr. 2, Temmuz 1333, s. 114.

³¹ 25 Şevval 1319/4 Şubat 1902, BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Maruzâtı (Y. PRK. BŞK), 66/3.

³² Hediyeden büyük memnuniyet duyan çar, parçaları tek tek incelemiş ve mükemmelliğini takdir etmişti. Çar, özellikle takımın mavi rengine ve desenin zarafetine hayran kaldığını gizleyememiş; padişahın estetik anlayışıyla kendisinininkinin örtüşüğünü ifade etmiştir (14 RA 1320/20 Haziran 1902, BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik Maruzâtı [Y. PRK. EŞA], 40/54).

Bu arada malî bunalımdan dolayı bazı ürünlerle birlikte çay ithalatının da azalması, tiryakileri yeni arayışlara sevk etmiş, bazı şehirler kırsallarında kendiliğinden yetişen ve çayı andıran birtakım otlar çay makamında içilmeye başlanmıştı. Bunun üzerine ziraat müfettişleri ve nümune tarlaları müdürleri vasıtasıyla söz konusu bitkilerin incelenmesine girildi. Elde edilen bitki tohumları nümune çiftlik ve tarlalarına ekildi. İncelemeler sonunda bu bitkilerin çay olmadıkları tespit edilmekle birlikte, metabolik bir bozukluğa yol açmayacağı için içilmelerinde sakınca bulunmadığı belirtildi. Halk sağlığını ön plânda tutan hükûmet lâboratuvar tetkiklerini sürdürürken hakiki çay üretimi hususundaki çalışmalara da devam etmekteydi. Bu amaçla Japonya'dan halis çay tohumu, Batum'dan da fidanı getirildi. Derhal ekilen tohumlar kısa süre sonra filiz vermeye başladı. Fakat yaprakların olgunlaşması beklenirken gün geçtikçe kurumaya yüz tuttuğu görüldü. İnceleme sonunda bu durumun, yaprakların güneşe maruz kalmasından kaynaklandığı tespit edildi. Bunun üzerine ilgili birimlere yazı gönderilerek, fidanların yeni ekim döneminde çardak altlarına veya bunun gibi gölgelik alanlara dikilmesi istendi. Öte yandan işin tekniğini ve iklim koşullarını öğrenmek amacıyla Batum'a özel bir memur gönderilmesi kararlaştırıldı. Memur, dönüşünde iki yüz fidan daha getirecek ve bunların ekimi onun belirleyeceği tarzda yapılacaktı³³.

Öte yandan ağır ekonomik şartlara rağmen ithal edilen çaylar düşük kaliteli çıkmakta, bir yandan da kaçak yollarla yurda sahte çaylar sokulmaktaydı. Örneğin 1900 yılında Batum'dan getirtilen 27 çuval ve bir sandık siyah Kafkasya çayı yaprakları Mekteb-i Tıbbiye laboratuvarında tahlil edilmiş; sonuçta bunların bükülüp kavrulduktan sonra çay görünümü kazandırılmış etkisiz bir nebata ait olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine “kahve ve çaylardan mevâdd-ı muzırira ile telvin ve tağşiş edilmiş olanlarıyla mevzû‘ bulunanları ithal edilmeyip kezâlik iâde edilecektir” maddesi gereğince söz konusu yapraklar Batum'a iade edilmiştir³⁴.

Ülkede hüküm süren çay kıtlığı muhtekirleri de harekete geçirmişti. Kırım harbinden sonra Kafkasya'dan gelip Tokat ve Bursa havalisine yerleşen Çerkez muhacirlerden bir kısmı, kırlarda kendiliğinden yetişen ve çayı andıran bir bitki yaprağını siyah çay elde etme metoduyla kavurup işledikten sonra satmaya başlamıştı. “Yerli çay” adıyla piyasaya sürülen bu maddenin şöhreti kısa sürede İstanbul'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Orman

³³ *Orman ve Maâdin ve Ziraat Mecmuası*, 3. sene, nr. 9, Cemâziyelâhir 1314/Ekim 1896, s. 276-277.

³⁴ 9 Cemâziyelâhir 1318/4 Eylül 1900, BOA, ŞD, 592/15, lef 1.

ve Maâdin ve Ziraat Nezareti'nin emriyle yapraklar incelendi. Tetkikler sonunda bunların çay olmadığı saptandı. Bununla birlikte çay adı altında satılmasının yanlış olduğu belirtilerek, söz konusu yaprakların kavurma, bükme vs. herhangi bir işleme tâbi tutulmaksızın doğal hâliyle ve orijinal ismiyle pazarlanmasında sakınca bulunmadığı ifade edildi. Tahlil raporu uyarınca, memleketteki çay kıtlığı da göz önüne alınarak, nezaretin direktifiyle bitkinin ekilmesi ve pazarlanması teşvik edildi. Sonuçta üretimde beklenmedik bir artış kaydedilmiş, hatta ihracatına başlanmıştı. Hükûmetin böyle bir tutum sergilemesi ekonomik krizin yol açtığı fakirlikle yakından alakalıydı. Zira bu dönemde piyasalarda ticareti yapılan zaten muhtelif türlerde çay vardı. Ahali bu farklı türleri rahatlıkla ayırt edebildiği için isteyen dilediğini satın alabilmekteydi. Yerli çay namıyla pazarlanan yaprakların sıhî bakımından tehlike taşımadığının tescillenmesi, onun toplum nazarında rağbet görmesine sebep olmuştu. Bu itibarla böylesine revaç bulmuş bir maddeye yasak getirilmesi sahiplerine ve hazineye zarar vermekten başka bir işe yaramazdı. Yine de hakiki çayla karıştırılmaması için bunun "Tokat Çayı" adıyla ve hiçbir işleme tâbi tutulmadan doğal haliyle satışa sunulması uygun görülmüştü³⁵.

XX. Yüzyıl Başındaki Çalışmalar ve Ali Rıza Bey

Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden muhacirlerin önceki vatanlarında çayın gerek üretimi gerekse tüketimi açısından tecrübe ve alışkanlıkları bulunduğu ve bu alışkanlıklarını devam ettirmek istedikleri açıkça anlaşılmaktadır. Bunların yeni vatandaki komşularını, yani yerli ahaliyi etkiledikleri de ortadadır. Nitekim çay, kahvaltı sofralarının başlıca tüketim maddesi hâline gelmiştir³⁶. Bu dönem, Balkan ve Birinci Dünya savaşlarının doğurduğu ekonomik sıkıntılara paralel olarak çay kıtlığının da hükümünü sürdürdüğü bir dönemdi. Tiryakiler kendiliğinden yetişen birtakım otları haşlayarak içmeye devam etmekteydi. Örneğin Bursa civarında ağaç çayı ve çimen çayı adlarıyla iki cins bitki yaprağı revaç bulmuştu. Hatta bazı çiftçiler bu yaprakları şehirde satarak gelir elde etmeye başlamıştı. Halkın kendi imkân ve becerisiyle hazırlayarak çay makamına yükselttiği bu maddeler mahallî ve genel basında ele alınarak tartışma konusu edilmiştir. Özellikle ziraatçıların kaleminde çıkan bilimsel makalelerden birkısmı Anadolu'da çay yetiştirildiğini ileri sürerken; birkısmı da Bur-

³⁵ 21 Receb 1318/14 Kasım 1900, BOA, ŞD, 592/15.

³⁶ M. Arif, *age*, s. 2; Mehmed İzzet, *Rehber-i Umûr-ı Beytiyye*, Dersaadet 1326, III, 147.

sa'da çay makamında içilen bitkinin aleyhinde bulunuyordu. Felâhat dergisi Rusya'nın Karadeniz sahillerinde çay tarımının başarıyla uygulandığını belirterek aynı denizin Osmanlı'ya ait kıyılarının da bu amaçla değerlendirilebileceğine dikkat çekmişti³⁷. Söz konusu tartışmalar, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası'nın sütunlarına taşınmıştı. Adı geçen mektep hocaları, yaprakları lâboratuvar ortamında inceledikten sonra ağaç çayı denilen yaprakların *Vaccinium Arctostaphylos* L. bilimsel adıyla bilinen ayı üzümüne ait olduğunu saptamıştı³⁸. Çimen çayı denilen nebatın da Rusya'da Kafkasya çayı namıyla şöhret bulan ve bilimsel adı *Vaccinium Myrtillus* L. olan yaban mersini yapraklarından başka bir şey olmadığı belirtilmişti³⁹.

Bernard Lewis, halkın kahveye bağımlılığını azaltmak maksadıyla İran ve Türkiye'de yöneticilerin teşvikiyle XX. yüzyılda yaygın biçimde çay tarımı yapılmaya başladığını ileri sürmüştür⁴⁰. Bu tespit İran açısından yerinde kabul edilse bile, Osmanlı Devleti açısından yazarın görüşüne katılmak zordur. Zira 1900'lü yılların başı, hükûmetin dahilî ve harcî birçok yeni problemle karşı karşıya kaldığı, malî bunalımın zirveye ulaştığı bir dönemdir. O nedenle yeni yüzyılın -en azından- ilk çeyreğini, Türk çaycılığının tesisi yolunda devlet uygulamalarından ziyade ferdi çabaların ön plânda bulunduğu bir dönem olarak kabul etmek gerekir.

³⁷ “Bizde dahi çayın isti'mâli seneden seneye artmaktadır. Köylerimizde bile çay içiliyor. Bizde dahi Bahr-i siyâh'ın aynı derece-i arz ve ikliminde memleketlerimiz vardır. Bahr-i siyâh'ın Rus sevâhilinde çay ziraatı muvaffakiyetle icrâ edildiği gibi, Bahr-i siyâh sahillerimizde dahi çay ziraatının icrâsı kâbil olunacağı pek âşikâr bir hakikat-ı fenniye'dir. Ziraat Nezâreti tarafından şimdiye kadar bu babda ne yapıldığına dair bize bir ma'lumât veren bir zat bulunacak mıdır?” (“Bahr-i siyâh Sahillerinde Çay Ziraatı”, *Felâhat*, I. Sene, nr. 24, 1 Mart 1330/14 Mart 1914, s. 380).

³⁸ Ali Rıza-N. Münşi, “Bursa'dan Çay Çıkar mı...”, s. 12.

³⁹ Ali Rıza, “Bursa'nın Çimen Çayı Yaban Mersini, *Vaccinium Myrtillus*”, *Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası*, nr. 4, Kânûnısânî 1334, s. 249. Meşrutiyet döneminde Akşehir'de kaymakamlık görevinde bulunan Bereketzâde İsmâil Hakkı, burada Akşehir çayı adında bir içeceğin keyifle içildiğini görmüştü. Bunun üzerine kendisi de içmiş ve rengiyle kokusunun çaydan farkı olmadığını, üstelik terletici özelliği bulunduğunu anlamıştı. İsmâil Hakkı Bey, bu bitkiyi yöreye tanıtan kişiden hazırlama talimatını aldıktan sonra bir raporla birlikte vilâyet merkezine gönderdi. Aradan bir süre geçtikten sonra gelen cevapta, söz konusu yaprakların incelendiği ve hakikî çay olmadığı bildirildi. Yaprakların gerçekten incelenmediği kanaatini taşıyan kaymakam her ne kadar cevaptan tatmin olmamışsa da, kendisinin uzmanlık sahasına girmeyen böyle bir hususta fazla fikir yürütmekten sakınarak uğraşısını bırakmıştır (Bereketzâde İsmâil Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, Dersaadet 1332, s. 289-291).

⁴⁰ Bernard Lewis, *The Middle East A Brief History of the Last 2000 Years*, New York 1995, s. 161.

Ferdî teşebbüslerin ilk aktörü Rize Ziraat Odası reisi Hulusi Beydir. Adı geçen memuriyeti sırasında Hulusi Bey, Rize ile Batum'un iklim şartlarının birbirine benzerliğini göz önüne alarak 1912 yılında Batum'dan tedarik ettiği tohumları kendi bahçesine ekmişti. Tohumlar kısa müddet sonra boy verdi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Rize'nin Ruslar tarafından işgali üzerine Hulusi Bey hicret etmek zorunda kaldı. Beş yıl sonra 1919 yılında bölgeye geri döndüğünde çay konusuna eğilmeye devam etti. Faaliyetleri hakkında kaynaklarda başka bilgi bulunmayan Hulusi Bey, deneyimlerinin sonucunu Hariciye Nezaretine ve ayrıca Halkalı Ziraat Mektebi hocalarından Ali Rıza Bey'e sunmuştur⁴¹. Hulusi Beyin çay ziraatıyla ilgili faaliyetlerini anlatan oğlu Ekrem Karadeniz, babasının ektiği tohumların tutmuş olmasından hareketle, onun Rize'de çay yetiştirebileceğini ispat ettiğini ileri sürmüştür. Yukarıda bahsedildiği üzere bölgede XIX. asrın son çeyreğinden beri çay yetişmekteydi. Bu bakımdan Hulusi Beyin çalışmasını "ilk" şeklinde telakki etmek yanlıştır. O tarihlerde halk arasında çayın hudâyî nâbit, yani kendiliğinden yetişen bir bitki olduğunu kabul edip, insan eliyle yetiştirilmesine şans tanımayan yaygın bir kanaat vardı. Bu bakımdan, böyle menfî düşünceleri çürüten bir cevap niteliğinde olmasından dolayı Hulusi Beyin faaliyetini takdir etmek gerekir.

Osmanlı döneminde çayın tarımsal serüveninde teorik anlamda en etkin kişi şüphesiz Ali Rıza Beydir⁴². Yukarıda Bursa çaylarıyla ilgili tartışma ortamında bilimsel makaleleriyle konuya ışık tuttuğunu belirttiğimiz Ali Rıza Bey, Batum'un⁴³ ziraî yapısıyla ekonomik durumunu incelemek

⁴¹ Soyadı kanunuyla Karadeniz soyadını alan Hulusi Bey, 1929 yılında İstanbul'a taşındı. Öldükten sonra Edirnekapı şehitliğine defnedilen Karadeniz'in büyük bir fotoğrafı Rize Çay Fabrikasının duvarına asılmış; ailesine de her yıl sembolik olarak üç kilogram çay hediye edilmeye başlanmıştır (Ekrem Karadeniz, "Türkiye'ye Çay Hangi Tarihte Nasıl Girdi?", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 8, Ağustos 1979, s. 63-65).

⁴² Ali Rıza Bey, veteriner ve ziraatçı yetiştirmek amacıyla Osmanlı'nın son dönemlerinde açılan Halkalı Ziraat Mektebinde botanik ve bitki hastalıkları hocalığı yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, meslekî ve teknik eğitim veren bu okulun müdür vekilliğine getirilen hoca, daha sonra asaleten atanmış ve 1922-1924 arasında okulun rektör unvanını taşıyan ilk müdürü olmuştur. Soyadı kanunuyla Erten soyadını almış; Cumhuriyet döneminde Mardin'den milletvekili seçilerek parlamentoya girmiştir (Şevket Raşit Hatipoğlu, *Türkiye'de Çay İktisadiyatı*, Ankara 1939, s. 13; Necdet Sakaoğlu, "Halkalı Ziraat Mektebi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, III, 527-528).

⁴³ Rusya'da XIX. yüzyıl başlarından itibaren çeşitli bölgelerde çay tarımı denenmiş, ancak 1864 yılında Batum yakınındaki Ozurget'te başarı sağlanmıştır. Daha sonra çay sahaları Batum'a kadar genişledi. 1912 yılında burada büyük bir plântasyon kuruldu.

üzere, 1918 yılında Ziraat Nezaretince Güney Kafkasya'ya görevlendirilmişti. Ali Rıza Bey savaşın akabinde Ruslardan geri alınan Kars ve Ardahan'ın yanı sıra Rize'yi de gezdikten sonra Batum'a geçerek asıl incelemelerine başladı. Burada, Kafkasya kıyı bölgesinde ılıman iklim bitkilerinden mandalina, limon, portakal, bambu ve çayın yetiştirildiğini gördü. Saptadığı toprak ve iklim özellikleriyle bölgenin meteorolojik yapısını rapor etti. Ayrıca işgal sırasında Ruslar tarafından derlenmiş olan Rize'yle ilgili meteorolojik verileri de ele geçirmişti. Bu verilerden hareketle Rize ile Batum'un toprak formasyonunun benzerliğini tespit edince, Batum'da yetişen bitkilerin Doğu Karadeniz'de de yetişebileceği kanaatine varmıştı. Ali Rıza Bey tuttuğu raporları ilgili bakanlığa sundu. Söz konusu raporlar 1921 yılında Yeni Ziraat gazetesinde tefrika edilmiş; daha sonra Cumhuriyet döneminde kitap haline getirilerek Şimâl-i Şarkî Anadolu ve Kafkasya'da Tedkikât-ı Zirâiyye adıyla yayımlanmıştır⁴⁴. Çayın ekilmesi, yetiştirilmesi, işlenmesi, nakliyesi ve pazarlanması safhalarıyla birlikte, bitkinin botanik mahiyetine temas etmesi bakımından o tarihe kadar yapılmış en kapsamlı ve bilimsel eser olan Ali Rıza Bey'in raporu, Türkiye'nin ekonomik geleceğinde çayın oynayacağı role değinmesi açısından da büyük önem taşımaktaydı.

Ali Rıza Bey eserinin giriş kısmında, Birinci Dünya Savaşı'nın galip ülkelerinin yeni müstemlekeler kazandıkları için avantajlı duruma yükseldiklerini; mağlup devletlerin ise kaybettikleri kolonilerden dolayı servet kaybına uğrayacaklarını belirtmiştir. Örneğin Fransa'da koloni denince akla ilk gelen kakao, kahve, çay, pamuk, kauçuk ve saire gibi ziraî ve ticarî maddelerdi. Fransa gibi diğer Avrupa ülkeleri de sömürge tarımına büyük önem vermişler ve bu bölgelerin sonsuz kaynaklarından azami derecede faydalanmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamışlardı. “Başka milletlerin uzaklarda aradıkları ve hatta uğruna kan döktükleri mahsulât-ı zirâiyyenin birçoğunun kendi hudûd-ı millîmiz dâhilinde” bulunduğunu belirten Ali Rıza Bey, “bir memlekette ziraatın terakkîsi için evvel emirde o memleketin tanınması” gerektiğini ileri sürüyordu. Genç Türkiye'nin bu

---

1915 yılında Gürcistan'ın Acara ve Ozurget çay plântasyonlarının genişliği 984 hektara, üretilen kuru çay miktarı 133 tona ulaşmıştı. 1914 istatistiklerine göre Batum'da elde edilen kuru çay miktarı ise 164.024 kilogram olarak kaydetmiştir (V. Khokhlachov, *age*, s. 26-27; Ali Rıza, *age*, s. 18).

⁴⁴ Ali Rıza, *Şimâl-i Şarkî Anadolu ve Kafkasya'da Tedkikât-ı Zirâiyye*, İstanbul 1340. “Ziraat müdir-i umûmîsi Ali Rıza Beyefendinin pek mühim bir eseri olan bu kitap bu kere gayet nefis bir tarzda tab' ve neşr edilmiştir” (*Toprak*, nr. 9, 15 Kânûnevvel 1340, s. 143).

noktadaki en büyük handikabı ise coğrafya, ziraat ve hayvancılık alanındaki eserlerin yokluğuydu. Ali Rıza Bey, XX. yüzyılda ekonomik kalkınmanın, tarım sahasındaki atılımlara bağlı olduğuna dikkat çekmektedir. Hele Osmanlı/Türkiye gibi savaştan henüz çıkmış ve coğrafi konumu itibarıyla öncelikle tarıma önem vermesi gereken bir ülkenin, yeni çağın tekniklerini esas alarak, bu sektöre bağlanması kaçınılmazdı. Osmanlı'daki geri kalmışlığın sebebi, tarım ve hayvancılıkta bilimsel ve sistematik bir yöntem izlenmemesiydi⁴⁵.

Ali Rıza Beyin Batum tarımına dair tespitleri, onun zamanında ve daha sonraki dönemlerde Doğu Karadeniz bölgesindeki tarımsal faaliyetlere model teşkil etmesi açısından son derece önemlidir. Zaten kendisini Batum yollarına sevk eden etken de, iki bölgenin jeolojik ve ekolojik benzerliklerinin tespiti amacına dayalıydı. Nitekim tetkikler, Artvin'den başlayarak Trabzon vilayetinin Of kasabasına kadar olan sahil kesiminin arazi yapısının Batum gibi laterit topraktan ibaret olduğunu ortaya koymuştu. Öte yandan bölgenin meteorolojik şartları da Batum'dan pek farklı değildi. Hava sıcaklığı yıl boyunca en düşük 3 ve en yüksek 39 derece arasında seyretmekte idi. Her ne kadar bazı yıllarda sıcaklık -7 dereceye kadar girelese de, Batum gibi bu bölgenin de kuzey rüzgârlarına kapalı olması, don olayına imkân tanımıyordu. Rize'ye düşen 2.500 milimetre civarındaki yıllık yağış ortalaması da Batum'a paralellik arz eden bir başka husustu. Bütün bu benzerliklerden dolayı Ali Rıza Bey, Batum'da görülen astropikal bitkilerin Doğu Karadeniz bölgesinde de rahatlıkla yetişebileceğini ileri sürmüştür. Aslında eserin kaleme alındığı dönemde Rize civarında portakal ve limon yetişmekteydi. Bununla birlikte bütçeden bir miktar ödenek ayrılması ve bilimsel bir metod izlenmesiyle çok sınırlı üretilen bu meyvelerin geliştirilmesi, ayrıca başka sanayi ürünlerinin yetiştirilmesi imkân dahilindeydi. Yalnızca çay alımı için yılda 2 milyon liralık servetin dışarıya çıktığına dikkat çeken Ali Rıza Bey, "...bizim de derhal Rize'de bir nümune fidanlığı tesisine teşebbüs etmeliğimiz ve bu suretle bu muntika dahilinde çay ve sair nebatât-ı müfide ile beraber portakal ve mandarin bahçelerini tevsi' ve envânını ıslah çarelerini nazar-ı dikkate almamız kadar makbul bir hareket olamaz"⁴⁶ şeklinde görüşlerini tamamlamıştır.

⁴⁵ Ali Rıza Bey'in en çok yakındığı hususlardan birisi, ziraat alanında yerli hiçbir kitap bulunmamasıydı. Çeviriden ibaret ve yazıldıkları ülkelerin şartları doğrultusunda kaleme alınmış olan piyasadaki eserlerin, Anadolu'daki ziraatî çalışmalar için rehber olması mümkün değildi (Ali Rıza, *Aynı eser*, s. 3-4).

⁴⁶ İstanbul Gümürüğü istatistiklerine göre Osmanlı Devletinin son beş yılında ithal edilen çay miktarı ve bunun parasal değeri şöyleydi: 1919 yılında 527.586 kg,

Ali Rıza Bey, Türkiye'nin kuzeydoğusunda tarımsal alanda aktif bir çalışmaya girişmemiş, bahsedilen raporu vermek ve Rize'de uygulanacak tarım politikasıyla ilgili görüş ve tespitleri belirtmekle yetinmiştir. Onun raporlarının en büyük özelliği, çayın Türkiye'de yetiştirilmesinin gelecekteki faydalarına işaret eden, tüketim maddesi olmasının yanında uluslararası ticarete büyük önem taşıyan bu ürünün ekonomik anlamı ve botanik mahiyeti üzerinde duran ilk eser olmasıdır. Her ne kadar savaştan sonraki kaotik ortamda raporlar birkaç sene dikkate alınmamış ise de, onun fikirleri, aşağıda görüleceği üzere Türkiye Cumhuriyeti döneminde bölge tarımının geliştirilmesi için atılan adımların hareket noktası olacaktır. Bu arada hükümetlerin resmî politikalarının yanında bölge halkının kültürel alt yapısının etkinliğini de göz ardı etmemek gerekir. Zira bilhassa savaş ve kıtlık yıllarında para kazanmak amacıyla geçici süre için Batum ve çevresine giden bölge insanının getirdiği fidan ve tohumları kendi tarlalarında ekmeleri ve bunlardan alınan olumlu sonuçlar, hükümet için her zaman ilham kaynağı olmuştur. Ancak bireysel girişimlerin başarıya ulaşması için sübvansiyon kaçınılmaz bir unsurdu.

Zihni Derin'in Faaliyetleri ve Türk Çaycılığının Başlaması

Ekim 1917 devrimiyle birlikte Rusya kapıları kapanınca Karadeniz halkı önemli bir iş kaynağından mahrum kalmıştı. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı ekonomik bunalım, ardından Osmanlı Devletinin çöküşü ve devlet otoritesinin zayıflığını fırsat bilen bazı kişiler diğer bölgelerde olduğu gibi Doğu Karadeniz bölgesinde de eşkıyalık hareketlerine ve halktan haraç almaya başlamışlardı. Bütün bunların yol açtığı emniyetsizliğin önüne geçmek, bölgede huzur ve güveni sağlayıcı tedbirler almak amacıyla Nisan 1921'de Ankara'da bir komisyon kuruldu. Her neza retten temsilcinin iştirak ettiği komisyona İktisat Vekâleti adına Ziraat Müdür-i Umûmîsi Zihni Bey⁴⁷ de katılmıştı. Uzun süren tartışmalarda Zihni Bey, Rize'de huzur ve asayişin sağlanmasının iş istihdamı yaratılma-

---

52.152.488 kuruş; 1920 yılında 433.550 kg, 50.128.855 kuruş; 1921 yılında 127.103 kg, 12.014.740 kuruş; 1922 yılında 120.420 kg, 5.557.592 kuruş; 1923 yılında 670.920 kg, 89.499.820 kuruş (Ali Rıza, *Aynı eser*, s. 90).

⁴⁷ Kuloğulları sülalesinin bir ferdi olarak 1880'de Muğla'da doğdu. Halkalı Ziraat Mektebini bitirdikten sonra 1905 yılında Aydın'da ilk memuriyetine başladı. Türkiye Büyük Millet Meclisinin ilk ziraat umum müdürü olan Zihni Bey, soyadı kanunuyla Derin soyadını almıştır (Erdoğan Arıpınar, "Türkiye'de Çay Tarımı", *Hayat Tarih Mecmuası*, 11, Aralık 1966, s. 34).

sına ve çalışma ortamlarının iyileştirilmesine bağlı olduğunu vurgulamıştı. Zihni Bey görüşlerini sıralarken Ali Rıza Beyin raporlarına atıfta bulunmuş ve Batum modelinin Rize'de de uygulanabileceği üzerinde durmuştu⁴⁸.

Hükûmet nezdindeki görüşmelerden sonra Zihni Bey ilk iş olarak Rize ve çevresinin ziraî ve ekonomik durumu hakkında bölgenin mülki yetkililerinden bilgi istedi. Gelen bilgileri değerlendirip neler yapılabileceğini tasarlamaya başladı. Bu sırada Ziraat Umum Müfettişliği görevine atandı. 1923 yılında, araştırma ve incelemeleri yerinde yapmak ve kurulması kararlaştırılan üretim fidanlığı projesini hayata geçirmek üzere Rize'ye gitti. Rize valisi Hurşid Bey kendisine tam destek vermiş ve Garal Dağı'nda hazineye ait 15 dekarlık araziye fidanlık işine tahsis etmişti. Zihni Bey bu arada İbrahim adlı bir ziraat memurunu çay, mandalina, limon ve portakalla ilgili incelemeler yapması ve bunların tohum ve fidanlarından satın alması amacıyla Batum'a gönderdi. İbrahim görevini başarıyla tamamladıktan sonra fidanlarla birlikte döndü. Bunlar fidanlığa dikildi. Aynı yıl Zihni Bey de Batum'a giderek Ruslar tarafından kurulmuş olan plântasyonlarıyla fabrikasını gezdi ve Astropikal Bitkiler Araştırma İstasyonunda incelemelerde bulundu. Araştırmalarını tamamladıktan sonra çay, bambu ve narenciye tohumlarıyla bir Rus bahçıvanı da yanında olduğu hâlde Rize'ye geldi. Zihni Bey bu tohumları ektikten sonra, fidanlığı Rus bahçıvana emanet ederek Ankara'daki görevine döndü. Böylece fidanlık kurulmuş oldu. Çok geçmeden burada elde edilen yarım milyon kadar çay fidanı ahaliye dağıtılacak seviyeye gelmişti. Fakat bir yandan halkın ilgisizliği, diğer taraftan devletin konuya gerekli önemi vermemesi yüzünden fidanlardan verim alınamamıştır. Bunu gören Zihni Bey, Ankara'ya döndükten sonra, çalışmalarına hükûmet desteği sağlamak düşüncesiyle bir kanun teklifi hazırlayarak meclise sundu⁴⁹. Dönemin Rize mebusları Esad ve Ekrem Beylerin desteğiyle tasarı 6 Şubat 1924 (29 Cemâziyelâhir 1341/6 Şubat 1340) tarihinde kanunlaştı. "Rize Vilâyeti İle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina, Çay Yetiştirilmesi Hakkındaki Kanun" başlıklı ve 407 sayılı kanun maddeleri şunlardı:

"*Birinci madde:* Rize vilâyetiyle Artvin vilâyetinin Borçka kazası dâhilinde mevcût arazideki çalılık ve kızılâğaçların ziraat fen memurunun vereceği rapora nazaran kat' ve kal'ıyla yerlerine arazinin isti'dâd-ı

⁴⁸ Ş. R. Hatipoğlu, *Aynı eser*, s. 14; Asım Zihnioğlu, *Bir Yeşilin Peşinde*, Ankara 1998, s. 14.

⁴⁹ A. Zihnioğlu, *Aynı eser*, s. 15-16.

tabi'isine göre fındık, portakal, limon, mandarin, çay ve emsâli nâfi' fidanların garsına ashâbı mecbûrdur.

İkinci madde: Hükûmet vilâyetin en müsâit bir mahallinde bir çay ve mandarin fidanlığı te'sis ve idâresini 'amelî bir mütehasşisa tevdi' eder.

Üçüncü madde: Gars olunacak fidanları hükûmet meccânen i'tâ eder.

Dördüncü madde: İşbu kânûnun tarih-i neşrinden itibaren altı ay zarfında hükûmet tarafından icâb eden tedkîkât-ı fenniyye bi'l-icrâ garsiyyât mıntıkaları tespit ve ashâbına tebliğ olunur. Bu 'ameliyenin ikmâlini müteâkib ashâbı tarlalarını ihzâr ve nihâyet üç sene zarfında garsiyyâtı ikmâle mecburdur.

Beşinci madde: Mi'âdında garsiyyât yapılan araziden on sene müddetle arazi vergisi istîfâ olunmaz.

Altıncı madde: İşbu kânun tarih-i neşr ve ilânından itibaren mer'iyü'l-icrâdır.

Yedinci madde: İşbu kânûnun icrâsına Dâhiliye Mâliye ve İktisat vekilleri memurdur"⁵⁰.

Kanunun çıkmasının ardından Zihni Bey Nisan 1924'te yeniden Rize'ye gitti. Burada bir fidanlık kurmak için harekete geçti. Metruk araziden 70 dekarlık alan tespit edildi. Fakat Maliye Vekâleti, bu araziye muhâcir yerleştirileceği gerekçesiyle itiraz etti. Başvekil İsmet Paşanın devreye girmesiyle söz konusu arazinin ziraat dairesine teslimi sağlandı ve fidanlık kuruldu. Zihni Bey bir yandan Batum ve Rize'de tetkikler yapmakta, bir yandan da Ankara'da resmî temasları sürdürmekteydi. Bütün bu faaliyetler çay yetiştirmek isteyen bölge halkını heyecanlandırmış, ülke genelinde büyük yankı uyandırmıştı. Bu heyecan dönemin gazete ve dergilerinde yer alan yazıların muhtevasını da değiştirmişti. Basında artık, lâboratuvar ortamında incelenen çayın fayda ve zararlarını ortaya koyan; hatta gübrelemeden ve gübrelerde bulunan kimyasal içeriklerden bahseden, üreticiyi aydınlatmaya yönelik akademik yazılar yer almaktaydı⁵¹.

Ancak devletin çay tarımı işine el atmasına rağmen, üretimde herhangi bir ilerleme meydana gelmedi. Bunun çeşitli nedenleri vardı. Yörede müstakil olarak çay üretimi yapan ve bundan büyük kazançlar elde eden

⁵⁰ Ali Rızâ, *age*, s. 91. E. Karadeniz'in kanunun yürürlüğe girdiğini kaydettiği 1921 tarihi yanlıştır (*Aynı mak.*, s. 64).

⁵¹ İsfendiyar Esad, "Tahlil-i Kimyâ Çaylarda Kafein Miktarının Tayini", *Maddiyât*, nr. 11, 15 Kânûnisânî 1926, s. 12-13; Erdoğan, "Çay", *Tarla ve Bağçe*, nr. 3, 1 Mayıs 1340-42, s. 45-46.

çay üretici ve tüccarları, menfaatlerinin bozulacağı endişesiyle, devlet desteğini önlemek için gazetelerde aleyhte neşriyat yapmaya başlamışlardı. Aslında bunlar, çay kanunun çıkmaması için de gayret sarf etmişler, bazı mebuslar da aleyhteki bu kampanyaya katılmaktan geri durmamışlardı. Çıkarıcı güruhu, Reisicumhur'un Rize seyahati sırasında, Zihni Bey aleyhindeki yazıları kendisine gösterdiler. Her ne kadar Mustafa Kemal'in bu iddiaları vekâletten sormasıyla haberlerin sahteliği anlaşılmiş ise de, kampanyalar yine de sonuç vermiş, ithamlara dayanamayan Zihni Bey, 1927 yılında istifa etmiştir⁵². Çay politikasının sekteye uğramasındaki bir başka etken, devlet teşvikinin halktan yeterli destek alamamış olmasıdır. Esasında kanun çıktıktan sonra hükûmetin aktif bir çalışmasından söz etmek imkânsızdır. Zira genç devletin o sıralarda daha acil problemleri bulunduğu ve paralar bu problemlerin çözümü yolunda sarf edildiğinden, çay için ne zaman ne de para kalmaktaydı. Bu nedenle istikbalini kestiremeyen ahali bu yeni kültür bitkisinin tarımına yanaşmamış ve mısır ekimini sürdürmeyi tercih etmiştir. 407 sayılı kanunun tek faydası, Rize Merkez Fidanlığı'nın ayakta kalması ve burada sınırlı da olsa satsuma cinsi mandalina üretimi olmuştur.

Türkiye'de çay yetiştirme işi 1933 yılında hükûmetin kendi kendine yetme politikası çerçevesinde yeniden ele alınmıştır. Endüstrileşme çabalarının arttığı bu dönemde hükûmet hurma, muz, çay ve kahve gibi tropikal ürünlerin dışarıdan alımını durdurup, Türkiye'de yetiştirmek düşüncesini ekonomi programının ilkelerinden biri hâline getirmişti. Bu çerçevede Ziraat Vekâleti, Cava'da çalışmış olan Doktor Tengwall adlı İsveçli bir uzmanı Türkiye'ye getirdi. Fakat Tengwall'ın Türkiye'deki sıcak bölgeleri gezdikten sonra Antalya'da bir bitki istasyonu kurulmasını teklif etmekten başka bir çalışması olmadı. Hatta Rize'de çay yetiştirdiğini gördüğü hâlde, çay konusu üzerinde yeteri kadar durmadı. Bu dönemde bölge halkıyla sivil toplum kuruluşlarının daha duyarlı davrandığı göze çarpmaktadır. Zira Başbakan İnönü, 1935 yılındaki Rize gezisi esnasında, ziraat ve ticaret odaları başkanlarının çay konusunda devlet desteği talebiyle karşılaşmıştı. İsmet İnönü Ankara'ya döndükten sonra Ziraat Vekili Muhlis Erkmen başkanlığındaki bir teknik heyetin Rize'ye gitmesini sağladı. Yaptığı incelemeler sonunda, bölgenin ekolojik şartlarının çay tarımına müsait olduğunu bir kez daha saptayan heyet, Antalya'daki Tengwall'dan rapor istedi. Tengwall'ın gönderdiği üç sayfalık raporda, 1.200 hektarlık bir çaylık ile bir çay fabrikası kurulması projesi yer al-

⁵² E. Arıpınar, *Aynı mak.*, s. 36; E. Karadeniz, *Aynı mak.*, s. 64.

makla birlikte, çaycılığın yürütülmesi için etraflı ve ölçülü bir plan yoktu⁵³. Vekâletin teknik heyetinde bulunan -ve sonradan Tarım Bakanı olan- Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu, Ankara'ya dönüşünde çay meselesini ele alıp projeler üretmiştir⁵⁴. Ali Rıza Beyin raporuna da vâkıf olan Hatipoğlu'nun çizdiği program çerçevesinde Ziraat Vekâleti konuya daha sistemli ve plânlı yaklaştı. Hindistan'dan iki İngiliz uzman getirtildi. Rize'de iki yıl çalışan uzmanların faaliyetlerinden sonuç alınamaması bir ölçüde umutsuzluğa neden olduysa da, Hatipoğlu'nun ısrarlı gayretleriyle programdan vazgeçilmedi. O sırada Edirne'de Ziraat müşâvirliği görevini yürütmekte olan Zihni Derin'e bir kez daha başvuruldu. Vekâletin baş müşâvirliğine atanan Zihni Derin, Rize'deki ziraî teşkilâtı koordine etmekle görevlendirildi. Böylece Rize'de çay yetiştirme projesi daha bilinçli ve programlı bir hüviyete sokulmuş oldu⁵⁵. Önceki yıllarda köylüye dağıtılmış olan fidanların yavaş yavaş mahsul vermesi de umutları arttırmıştı. Köylüye yüz binlerce fidan dağıtıldı. Sovyetler Birliği'nden 1937 yılında 20, 1939 yılında 30 ve 1940 yılında da 20 ton tohum satın alındı. 1938 yılında 81 lira bedel mukabilinde 135 kilogram çay yaprağı istihsal edilerek bundan ilkel vasıtalarla elde edilen 30 kilogram kuru çay Ankara'ya gönderildi⁵⁶. 29 Mart 1940 tarihinde çıkarılan 3788 sayılı “Çay Kanunu” ile çay tarımının ve üreticisinin desteklenmesi güvence altına alındı. Sonraki yıllarda kahveyle birlikte çay alım satımı da Tekel kapsamına alındı. Böylece uzun süren tecrübe aşamasından sonra hedef tutturulunca, ilkel atölyelerin yerine modern fabrikalar tesisi kaçınılmaz oldu. Nitekim Fener Mahallesi'nde 1946 yılında temeli atılan Rize Çay Fabrikası 1947 yılında işletmeye açıldı ve Türkiye çay ihracatına başladı⁵⁷.

⁵³ Ş. R. Hatipoğlu, *age*, s. 17-18; Tefik Tarkan, *Türkiye'de Çay Ziraatı ve Endüstrisi*, Ankara 1973, s. 16; B. Kacar, “Çayın Tarihi II”, s. 31; A. Zihnioğlu, *age*, s. 16-17.

⁵⁴ Hatipoğlu'na göre ülkemizde çaycılığın aksamasının iki temel nedeni vardı. Birincisi, o döneme kadar verilen uğraşların, sadece tohum tedariki ve bunların halka dağıtılmasıyla sınırlı kalmış olmasıydı. Halbuki başarıyı yakalamak için asıl gerekli olan “plânlama” konusu üzerinde durulmamıştır. İkincisi ise, işin başında gösterilen heyecan ve enerjinin devam ettirilmemesiydi. Bunun aşılması için başarıyı yakalayınca kadar çalışmak gerekiyordu (*age*, s. 19).

⁵⁵ A. Zihnioğlu, *age*, s. 20; E. Arıpınar, *agm*, s. 36.

⁵⁶ İsmail Habib Sevük, *Yurttan Yazılar*, Ankara 1987, s. 328-329; E. Karadeniz, *Aynı mak.*, s. 64. Asım Zihnioğlu 1938 yılında üretilen çayın yöre halkına dağıtıldığını, 1939 istihsalinden bir kısmının Ankara'ya gönderildiğini kaydetmiştir (s. 34).

⁵⁷ B. Kacar, “Çayın Tarihi II”, s. 31. Türkiye'de çaycılık sektöründe Cumhuriyet dönemindeki gelişmeler, karşılaşılan sıkıntılar ve yaşanan diğer olaylar hakkında en kapsamlı çalışma, Asım Zihnioğlu'nun Tübitak tarafından yayımlanan *Bir Yeşilin Peşinde* isimli eseridir.

S o n u ç

Yukarıda anlatılanların ışığında bir değerlendirme yapmak gerekirse, Türkiye'de çayın tarihine eğilen Cumhuriyet dönemi bilim adamları ve araştırmacıların savdukları, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkiye'de çay yetiştirilmesi konusuna ilgi gösterilmediği, teorik ya da pratik anlamda hiçbir çalışmaya girilmediği yönündeki görüşlerin doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce, Doğu Karadeniz bölgesinde daha 1878 yılında çay yetiştirildiği ve hükûmetin üreticilere vergi muafiyeti getirdiği gözlerden kaçmıştır. İç ve dış siyasî gündeminin son derece yoğun olduğu XIX. asır sonlarında Osmanlı hükûmeti, maliyesindeki bunalıma rağmen çay tarımına yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Bihassa II. Abdülhamid'in konuyla yakından ilgilendiği ortadadır. Ancak bu dönemdeki çabaların bilimsellikten uzak, plândan yoksun olduğu; uzman elemanlarca yürütülmediği söylenebilir. Eğitimli insan sayısının arttığı, teknolojinin yeni imkânlar sunduğu XX. yüzyılda konuya daha sistemli yaklaşılmıştır. Bunun yanında Rusya'ya yakınlığından dolayı çayı ve tarımını diğer bölgelerde yaşayanlardan önce tanıyan Doğu Karadeniz halkının birikiminin, Türk çaycılığının yerleşip gelişmesinde önemli rol oynadığını belirtmek gerekir.

“THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF TEA PRODUCTION IN TURKEY”

A b s t r a c t

Tea, which was brought to Ottoman Empire through the rote from Chine to Russia, has been consumed for four hundred years. Its consumption increased, especially after the Tanzimat and it was used in every breakfast menu during the late nineteenth century. It was determined that tea was grown in the Eastern Black Sea region in 1878. This production was amateurish. During the reign of Abdulhamid II., the samples of the growing of tea were carried out in various cities, but these attempts were failed. At the beginning of twentieth century, this matter was handled more consciously and systematically. During this time, two persons were in fore, one of them was Ali Rıza Bey who studied it theoretically, the other was Zihni Derin, who studied it practically.

Keywords

Tea, tea growing, II. Abdülhamid, Eastern Black Sea Region, Ali Rıza Bey, Zihni Derin, Rize.

